

Məlum və naməlum Üzeyir Hacıbəyov*

Azərbaycanın XX əsr mədəniyyət və musiqi tarixində Üzeyir bəy Hacıbəyov (Hacıbəyli) qədər hələ öz zamanında geniş şöhrət qazanaraq tanınan və sonralar da adı və xatirəsi daim əziz tutulan ikinci bir şəxs təsəvvür etmək çətindir. Üzeyir Hacıbəyovun həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş ən müxtəlif səpgili əsərlərin - irihəcmli monoqrafiya və tədqiqatlardan tutmuş, məqalə, очерк, esse və digər yazılara qədər - sayı minlərlə ölçülür və kiçik xülasələr, rəylər, xəbərlər hələ bu sıraya daxil edilmir. Onun haqqında onlarca sənədli və bədii filmlər çəkilmişdir. Yalnız Azərbaycan və ya keçmiş Sovet məkanında deyil, xarici ölkələrdə də yaxşı tanınan, əsərləri haqqında ən müxtəlif dillərdə yüzlərlə yazılar dərc olunan bu böyük, sözün əsl mənasında, dahi bəstəkarın adı yalnız onun özünə deyil, mənsub olduğu xalqa və ölkəyə də geniş şöhrət gətirmişdir.

Bunun müqabilində istər xalqı, istərsə də mövcud hökumət dairələri Üzeyir bəyin xidmətlərini layiqincə qiymətləndirmiş, xüsusilə Sovet dövrü Ü.Hacıbəyov ölkənin və dövlətin ən yüksək ad və müqafatlarına layiq görülmüş, musiqi yaradıcılığı, təhsili və elmi sahələrində ən yüksək vəzifələr tutmuş, Sovet dövlətinin ali seçkili orqanlarında təmsil olunmuş, böyük ətirəm, diqqət və qayğı içində yaşamışdır.

Lakin, bütün bunlarla bərabər, Üzeyir Hacıbəyovun şöhrət və məhəbbət dolu ömür yolu, xüsusilə Sovet dövrü, heç də zahirən göründüyü kimi sabit və təlatümsüz olmamışdır. illərlə basqı və qorxu, təqib və təzyiq şəraitində yaşayıb yaratmalı olan böyük sənətkar öz həyatının bəlkə də ən əlamətdar və mühüm saydığı zaman kəsiyindəki fəaliyyətini və mövqeyini gizlətməyə, yaxud "unutmağa" sövq edilmişdir. Onu bu "unutqanlığa" sövq edən rejim də ən müxtəlif səbəblərdən, Üzeyir Hacıbəyovun "unutduqlarını" "görməməzliyə" vurmuş, "görməli" olanda da "üstündən keçmişdir". Hətta bəstəkarın ölümündən çox illər sonra, onun anadan olmasının 80 illiyinin Sovet İttifaqında si-

yasi iqlimin "mülayimləşmə" dövrünə təsadüf etdiyi bir zamanda belə Üzeyir Hacıbəyovun həyatının "unudulmuş" 5 ilini açıqlamaq mümkün sayılmayırdı.

1964-cü ildə "Azərbaycan opera sənətinin banisi, SSRİ xalq artisti, iki dəfə Dövlət (Stalin) mükafatı laureatı, akademik, bəstəkar, ədib, mühərrir, maarifçi, tərcüməçi və müəllim" Üzeyir Hacıbəyovun yubileyinin ən yüksək səviyyədə qeyd edilməsinə hazırlıq işləri başlarkən Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Ü.Hacıbəyovun vaxtilə ilk direktoru olduğu Azərbaycan Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutu onun 10 cildde əsərlərinin nəşrinə başlamışdır. Bu 10 cildə Ü.Hacıbəyovun ədəbi, publisistik və musiqi əsərləri daxil olmalı idi. Lakin 4-cü cildən sonra "Əsərlərin" nəşri səbəb göstərilmədən dayandırılmış və bir daha davam etdirilməmişdir.

Əslində bu səbəb Üzeyir bəyin tərcümeyi-halına və publisistik irsinə az-çox bələd olanlara aydın idi: "Əsərlərin" 4-cü cildi Ü.Hacıbəyovun özünün redaktoru olduğu "Yeni İqbal" qəzetinin 1915-ci il 6 oktyabr tarixli nömrəsində dərc edilmiş "Ordan-burdan" başlıqlı felyetonu ilə bitirdi. Məntiqə görə 5-ci cildə müəllifin sonrakı illərdə digər mətbuat orqanlarında dərc edilmiş məqalə və felyetonları daxil edilməli idi. Ortaya çıxan "məne" də məhz bu mətbuat orqanları - ilk növbədə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktoru olduğu "Açıq söz" qəzeti, daha sonra isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Üzeyir bəyin özünün kiçik fasilələrlə düz 15 ay redaktorluq etdiyi "Azərbaycan" qəzeti - ilə bağlı idi.

Bu qəzetlərdəki yazılarında Üzeyir Hacıbəyov tamamilə milli məfkurə daşıyıcısı, Azərbaycan istiqlalı tərəfdarı, onun ən mübariz və qətiyyətli müdafiəçisi, erməni-daşnak və rus ağqvardiyaçı-bolşevik qüvvələrin barışmaz tənqidçisi kimi çıxış edir və xüsusilə kəskin anti-bolşevik mövqe nümayiş etdirirdi.

Bolşevik-kommunist Sovet rejimi

minin öz milli-mədəni siyasətinin tənəhsinin sübutu, partiya və hökumətin qayğısının nəticəsi olaraq yetişmiş milli Sovet yaradıcı ziyalıları arasında ən böyük və nüfuzlu simalardan saydığı Üzeyir Hacıbəyovun 1915-1920-ci illər fəaliyyətini, hətta onun ölümündən sonra belə, açıqlanması, doğrudan da, qeyri-mümkün idi. Çünki bu halda dahi bəstəkarın öz xalqı qarşısında böyük xidmətlərinin heç də yalnız onun ölməz musiqi əsərləri, yaxud musiqi mədəniyyəti və təhsili sahələrində fəaliyyəti ilə məhdudlaşmadığı meydana çıxdı. Bu xidmətlərdən ən mühümünü isə onun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarı rəsmi orqanı olan "Azərbaycan" qəzetindəki fəaliyyəti ilə bağlı idi.

1918-ci ildə "Azərbaycan" qəzetinə gələndə Üzeyir bəy artıq özünü sırf milli məfkurənin daşıyıcısı olmaqla yetkin bir siyasi publisist və ictimai xadim kimi təsdiq etmiş və milli istiqlal ideyası ətrafında cəmlənmiş görkəmli ictimai xadim və ədiblərinin cərgəsində öz yerini tutmuşdu. Lakin Üzeyir bəyi bu cərgəyə gətirən yol çox uzaqlardan başlayırdı.

Hələ yeniyetməlik və ilk gənclik illərindən Üzeyir bəy çoxşaxəli istedadı, bacarığı, zəhmətsevərliyi və yüksək əxlaqi keyfiyyətləri ilə onu əhatə edən insanların, o cüm-

lədən müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin diqqətini cəlb etmiş və onların dərin hörmətini qazana bilmişdi. Bu münasibətlərin ilkin təzahürləri artıq Qori Seminariyasında oxuduğu zaman meydana çıxmışdı. Seminariyada ilk dəfə Avropa klassik musiqisinin əsasları və not sistemi ilə tanış olan Üzeyir Azərbaycan xalq havalarını nota köçürərək dəftərcəsində qeydlər edirdi. Həmin qeydlər seminariya rəhbərliyinin diqqətini cəlb etmiş və "Qori dəftəri" adı ilə "ən yaxşı şagird işi kimi" 1902-1903-cü illər Paris sərgisinə göndərilmişdi.

1904-cü ildə Qori Seminariyasını bitirən Üzeyir bu təhsil ocağının qanunlarına görə ən azı 3 il məcburi işləməklə Qarabağın Hadrut - erməni kəndinə müəllim təyin olunur. Lakin artıq 1 ildən sonra, 1905-ci ildə erməni-müsəlman silahlı münaqişələrinin başlanması ilə Üzeyir bəy gözlənilməyən bir şəraitdə həmin kəndi tərk etməli olur: gecə vaxtı bir dəstə erməni kəndliləri azərbaycanlı müəllimi yuxudan oyadır və gözlənilən təhlükə qarşısında təcili Hadrutdan getməyi məsləhət bilirlər. Kəndlilər Üzeyir bəyi özləri ilə gətirdikləri ata mindirir və yandırdıqları məşəllərlə ətrafı işıqlandıraraq onu Bakıya gedən yola çıxana kimi müşayiət edirlər. Bu hadi-

sə təbii ki, gənc Üzeyirin hafizəsində iz buraxmaya bilməzdi və cəmi bir neçə ildən sonra, 1918-ci ildə, Qarabağda erməni üsyanları yeni qüvvətlə baş qaldırdıqda Üzeyir bəy bu mövzuda yazdığı onlarca məqaləsində yerli erməni kəndli əhalisini fitnəkar daşnak-andraniklərdən fərqləndirməyi və onların özlərini də erməni terrorçularından xilas etməyi zəruri sayırdı. (Son nəticədə, həqiqətən Azərbaycan hökumətinin və xüsusilə Qarabağın qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun çox çevik, ehtiyatlı və cəsarətli siyasəti nəticəsində Qarabağın erməni əhalisinin böyük hissəsi Azərbaycan tərkibində qalmağa üstünlük vermişdi).

1905-ci ildə Bakıya gələn 20 yaşlı gənc Üzeyiri bu böyük şəhərdə yeni həyat gözləyir. Mövcud bürokratik qayda-qanunlar çərçivəsində çətinlikdə Bibiheybət ibtidai məktəbinə müəllim düzələn Üzeyir bəy çox qısa müddət ərzində azərbaycanlı - türk uşaqların tədrisi sahəsində bir çox problemlərin mahiyyətinə varır. İbtidai siniflər üçün ilk hesab dərslisi, rusca-türkcə, türkcə-rusca lüğət hazırlamaqla bu sahədə ilk addımlarını atan gənc müəllim dərhal öz azərbaycanlı həmkarlarının diqqətini cəlb edir və 1907-ci ildən başlayaraq Bakıda müsəlman müəllimlərin elə bir yığıncağı, toplantısı, ya qurultayı olmur ki, orada Üzeyir Hacıbəyov Rəyasət Heyətinə seçilməsin, yaxud hansısa bir komissiyaya sədrlik, nəzarət və s. ona tapşırılsın. Birmənalı demək olar ki, Üzeyir bəy öz həyatını yalnız təhsil sistemi ilə bağlasaydı belə, Azərbaycanın böyük islahatçı - maarifçiləri cərgəsinə daxil olacaqdı.

Lakin 1905-ci il Bakının qaynar ictimai-siyasi və mədəni həyatı böyük istedadlar və cəsarətli arzulər üçün böyük imkanlar açırdı. Həmin dövr Rusiya inqilabının təsiri ilə imperiyanın ucqarlarında da yaranmış nisbi azadlıqlar şəraitində Azərbaycan milli mətbuatının təşəkkülü fonunda Azərbaycan milli şüurunun formalaşması prosesi sürətlə güc toplamağa başlayır. Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni fikrinin tanınmış nümayəndələri Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Cəlil Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə və b. səyləri ilə bir-birinin ardınca yeni qəzet və jurnallar nəşrə başlayır, ilk müsəlman xeyriyyə cəmiyyətlərinin əsası qoyulur, gənc M.Ə.Rəsulzadə özünün ilk siyasi yönlü təşkilatını yaradırdı. Böyük istedad və fəaliyyət üçün son dərəcə münbit sayıla biləcək məhz bu mühitdə Üzeyir Hacıbəyovun güclü publisistik və satirik qələmə malik olduğu üzə çıxır. 1905-1916-ci illərdə qısa fasilələrlə (Moskva və Peterburqda təhsil aldığı illər) Ü.Hacıbəyov dövrün ən ciddi və sanballı mətbuat orqanlarında - "Kaspi", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Molla Nəsrəddin", "Həqiqət", "İqbal" və s. - ən müxtəlif mövzularda və ən müxtəlif janrlarda 700-dən artıq məqalə və felyeton yazmış, "İrşad" və "Tərəqqi" qəzetləri redaksiyalarında mütərcim və felyetonçu işləmiş, müxtəlif illərdə "Tərəqqi", "Yeni İqbal" və "Həqiqət" qəzetlərinin mühərriri və redaktoru olmuşdur.

Elə həmin dövr Üzeyir bəy özünün professional musiqi sahəsində ilk addımını atmış, 1908-ci ilin yanvarında "Leyli və Məcnun" operası ilə yalnız Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman Şərqiində operanın əsasını qoymuş, 1915-ci ilə qədər daha 5 opera və 3 operetta yazmaqla və onlara səhnə

həyatı verməklə özünün bu sahədə də böyük istedad və təşkilatçılıq qabiliyyətini tam şəkildə təsdiq etmişdir.

Lakin bütün bu uğurlar heç də asan başa gəlmirdi. Rusiya imperiyasının idarə aparatı, Dövlət Dumasının fəaliyyəti, qeyri-rus xalqlara və millətlərə münasibət, və s. kimi siyasi-ictimai mövzularda ciddi tənqidi mövqedən yazılmış məqalə və çıxışlara görə çar hökumətinin senzura orqanları qarşısında cavab verməli olduğu halda, bəzi yerli mətbuatın açıq-aydın qərəzli, böhtan və təhqir dolu hücumları gənc mühərrir, jurnalist və bəstəkarı yalnız özünü deyil, həyatını həsr etdiyi işin və amalının müdafiəsinə qalxmağa vadar edirdi. Üzeyir bəyin ümummilli, xalq mənafeyini şəxsi maraqlarından üstün tutması kimi keyfiyyəti özünü hələ 1909-cu ildə "Zənbur" jurnalının ona və redaktoru olduğu "Tərəqqi" qəzetinə hücum kampaniyası zamanı bürüzə verir.

"1908-ci ildə "Tərəqqi" qəzetinin təsisçisi və redaktoru Əhməd bəy Ağayev İstanbul uzunmüddətli səfəri ilə əlaqədar qəzetin müvəqqəti mühərrirliyini redaksiyanın gənc əməkdaşı Üzeyir Hacıbəyova tapşırırdı. Bu qəzetin Azərbaycan cəmiyyətində nüfuzu, onun iti qələmlı redaktorunun isə üstəlik bəstəkar şöhrəti görünür ki, satirik "Zənbur" jurnalının rəhbərliyini narahat edir və onu hörmətdən salmaq, həm də öz adlarını qaldırmaq niyyəti ilə jurnalda bir neçə qərəzli, açıq-aydın fitnəkar məzmunlu yazılarla bərabər Hacıbəyovun qarabağlılara məxsus geyimdə karikatürası çap edilir.

Bu hücumlara cavab vermək qərarına gələn Üzeyir bəy öz yazısını belə başlayır: "Ümum millətimizin asayış və salamatını gözləyən "Tərəqqi" kimi bir qəzetin mühərriri olduğum üçün "zənburçulara" ciddi surətdə təklif edirəm ki, mənə qarşı hər nə həzyənət söyləyəcəklərsə söyləsinlər. Lakin mənı bəhanə edib də yekdil və yekvücdə olması lazım gələn millətimizin içinə "qarabağlı", "bakılı" kimi fitnəngiz məsələlər salmasınlar..."

(davamı növbəti saylarımızda)

Solmaz Rüstəmovə-Tohidi,
tarix elmləri doktoru, professor.

* 63 illik ömrünün 60 ilini Üzeyir bəy Hacıbəyli Çar Rusiyası və Sovet Azərbaycanında Hacıbəyov soyadı ilə yaşamış və yaratmışdır. Məqalə sənədlər əsasında yazılmışdır. Üçün müəllif Hacıbəyov soyadını saxlamışdır.